

Ἡ ποιμαντικὴ διάσταση τοῦ ἁγιαστικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας

Τοῦ κ. Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀναπλ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν

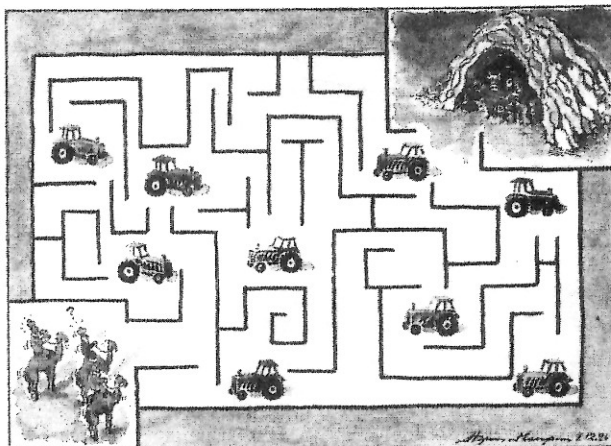
Ἀναγκαῖες διευκρινήσεις

Δὲν θὰ ἤθελα σήμερα, ἀρχίζοντας τὴν παρουσία εἰσήγηση, νὰ τονίσω τὴν αὐτονόητη σπουδαιότητα τῶν Ἐπιμορφωτικῶν Συνάξεων τοῦ Ἐφημεριακοῦ Κλήρου τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν*. Ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ. Σεραφεὶμ ὀρθῶς συνέλαβε τὴν ἀνάγκη καὶ τὴ σημασία αὐτῆς τῆς ἐπιμορφώσεως, τῆς διὰ βίου ποιμαντικῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ σωστὰ ἐπέλεξε τοὺς συνεργάτες του ποὺ θὰ ὀργάνωναν καὶ θὰ ἐμφύχωναν τὸ θεάρεστο τοῦτο ἔργο¹. Τὴν ἐκτίμησή μου γιὰ τὴν ὄλη προσπάθεια διατύπωσε ἤδη ὡς καθ' ὕλην ἀρμόδιος σὲ ἄρθρο μου στὸν «Ἐφημέριο» τῆς 1ης Μαρτίου 1996 (σ. 72-73). Μία ζωντανὴ Ἐκκλησία καὶ οἱ λειτουργοὶ τῆς δὲν παύουν ν' ἀναζητοῦν συνεχῶς τρόπους γιὰ νὰ φέρουν εἰς πέρας τὴ διακονία τους καὶ νὰ ἐμβαθύνουν ἀκατάπαντα στὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τοῦ εἶναι Τῆς καὶ στὶς βασικὲς λειτουργίες τοῦ ποιμαντικοῦ Τῆς ἔργου.

Ἀσφαλῶς σήμερα δὲν μὲ καλέσατε νὰ σᾶς μιλήσω ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης τῆς Ποιμαντικῆς καὶ τῆς τέχνης τῆς Διαποιμάνσεως, ἀλλὰ νὰ σᾶς ἀναπτύξω πτυχῆς τῆς ποιμαντικῆς διαστάσεως τοῦ ἁγιαστικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἡ Ποιμαντικὴ μεταξὺ ἄλλων ἐρευνᾷ καὶ διδάσκει τὶς ἐφαρμογές. Δὲν μποροῦσα ὅμως νὰ μὴ θέσω καὶ νὰ μὴ τονίσω τὴ *διήκουσα γραμμὴ* ποὺ πρέπει νὰ πρυτανεύει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὁποιοῦδήποτε ποιμαντικοῦ θέματος.

Ἡ *γραμμὴ* αὐτὴ ὑποδεικνύει ὅτι κάθε *ἐνέργεια* ποὺ γίνεται μέσα στὴν Ἐκκλησία ἔχει ὡς

κύριο στόχο τῆς τῆ συγκρότηση τῆς Μίας Ποίμνης ὑπὸ τὸν Ἐνα Ποιμένα, τὴ συγκρότηση καὶ τὴ συγκράτηση τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ τῆς προσδίδει καὶ τὸν ἐπιθετικὸ χαρακτηρισμὸ *ποιμαντικῆ*. Ἡ *γραμμὴ* αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ μᾶς καθοδηγεῖ στὸ *σχεδιασμὸ* ὁποιασδήποτε *ποιμαντικῆς πρακτικῆς* σὲ κάθε ἐπὶ μέρους λειτουργία τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου (μαρτυρία, λατρείας, κοινωνία, διακονία), ἀλλὰ καὶ στὴν *εὔρεση λύσεων* γιὰ τὸ ὁποιοῦδήποτε *πρόβλημα καὶ τρόπων* γιὰ τὴν ὑπέρβαση τυχόν *ἐμποδίων*.

Ἐμποδία πάσης φύσεως καὶ ὄχι μόνο... τρακτέρ ἐμποδίζουν τὴν ἐλεύθερη διακίνηση καὶ πορεία μας πρὸς τὴν μεγάλη συνάντηση γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς Μίας Ποίμνης ὑπὸ τὸν Ἐνα Ποιμένα².

Βλέπετε, ὅτι ἔτσι δικαιώνεται καὶ ὁ τίτλος τῆς Γ' Σειρᾶς τῶν ἐπιμορφωτικῶν σας συνάξεων, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅτι μετὰ τὸ *Λατρεία* ἀκολουθεῖ ὡς ἐπεξηγηματικὸν τὸ *Θεολογία* καὶ *Διακονία*. Ἐπέμεινα στὴ θεολογικὴ προϋπόθεση τῆς λατρευτικῆς διακονίας μιλώντας γιὰ τὴν ποιμαντικὴ διάσταση τοῦ ἁγιαστικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας ποὺ πραγματώνεται κυρίως μέσῳ τῆς *Λατρείας*.

Θεολογικὴ κατανόηση

Ἡ θεολογικὴ θεμελίωση εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ

* Εἰσήγηση στὰ πλαίσια τῆς Γ' Σειρᾶς αὐτῶν τῶν Συνάξεων ποὺ φέρουν τὸν γενικὸ τίτλο: Ἐκκλησιαστικὴ διακονία καὶ ποιμαντικὲς ἀναζητήσεις. Ἡ σειρὰ Ὀκτωβρίου - Δεκεμβρίου 1996 εἶχε ὡς θέμα «Λατρεία: Θεολογία καὶ διακονία». Οἱ συναντήσεις λαμβάνουν χώρα στὸν Ἱ. Ν. Ἁγίας Σοφίας Ν. Ψυχικοῦ σὲ ἰδεώδεις συνθήκες ὕλης καὶ πνευματικῆς φιλοξενίας. Ἡ δική μου εἰσήγηση ἔγινε στὶς 10 Δεκεμβρίου 1996 ὥρα 5-7 μ.μ.

την κατανόηση τῆς ποιμαντικῆς πράξεως καὶ κά-
θε ἱεροπραξίας. Ὅφειλουμε νὰ γνωρίζουμε τί
κρύβεται καὶ τί ὑπονοεῖται πίσω ἢ κάτω ἀπὸ κά-
θε τυπικὸ, ἢ τελετουργικὸ σημεῖο. Σὲ πολλοὺς ἢ
Λατρεία, φορτωμένη μὲ τὰ «ἀκατανόητα» ἐκ
πρώτης ὄψεως ἢ ἀνεξήγητα τελετουργικά της, δὲν
ἔχει κανένα νόημα. Ἀπὸ λογικὴ λατρεία γίνεται
γιὰ τοὺς περισσοτέρους μὴ λογικὴ, παράλογη ἢ
μὲ νόημα ποὺ εἶναι κρυμμένο. Χάνεται γιὰ παρά-
δειγμα ἢ συνέχεια τῆς «ἀναγνώσεως» τῆς Θείας
Λειτουργίας, γιατί ἢ «γραφὴ» της εἶναι μικτή: μὲ
λόγο, εἰκόνες, σύμβολα, σημεία, κινήσεις ποὺ
πρέπει ν' ἀποκωδικοποιηθοῦν, γιὰ νὰ φθάσουν ἢ
καὶ θὰ ταυτιστοῦν τὰ σημαίνοντα μὲ τὰ κατα-
νοούμενα. Θὰ λειτουργήσουν δηλαδὴ ὡς αὐτο-
νόητα. Τὸ σύνολο ὅμως τῶν αὐτονοήτων μᾶς κοι-
νωνίας χαρακτηρίζεται ὡς *πολιτισμός*. Συμβαίνει,
ὅμως, λόγῳ κοινωνικῶν μεταβολῶν ἢ ἄλλων αἰ-
τιῶν συγκεκριμένα ἄτομα ἢ ὁμάδες πληθυσμοῦ
νὰ ἀποστασιοποιοῦνται καὶ νὰ μὴ λειτουργοῦν σ'
αὐτὲς τὰ «αὐτονόητα» τοῦ περιβάλλοντος πολιτι-
σμοῦ ὡς αὐτονόητα.

Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ συμβαίνει μὲ τὸν *λειτουργι-
κό* μας *πολιτισμό*. Ἐνῶ γιὰ πολλοὺς τὰ στοιχεῖα
του εἶναι αὐτονόητα γιὰ ἄλλους εἶναι δυστυχῶς
«ἀκατανόητα», χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν
εἶναι καὶ λογικά. Ὡς λογικά ὅμως, εἶναι διδακτὰ
καὶ ἐπομένως διδακτέα. Αὐτὰ θὰ πρέπει λοιπὸν
νὰ τὰ μάθουμε ἐμεῖς καὶ νὰ τὰ μάθουμε καὶ
στοὺς ἄλλους, νὰ τὰ ἐρμηνεύσουμε, καὶ βέβαιον
πᾶ νὰ διαβάσουμε σωστὰ αὐτὰ ποὺ διαβάσουμε
καὶ ὄχι κατ' εἰκασίαν Ἡ Θεία Λειτουργία γιὰ
πολλοὺς εἶναι ἕνας *παλαιὸς κώδικας*, ποὺ καὶ
στὴν πιδ καλὴ περίπτωσι (δηλαδὴ ὅταν διατηρεῖ-
ται ἄριστα, χωρὶς φθορὰς, ἀφαιρέσεις, ἐλλείψεις
κ.λπ.) ἀπαιτεῖ ἐκμάθηση τῆς παλαιᾶς γραφῆς. Συ-
χνὰ ἀπαιτοῦνται καὶ τεχνικὲς γνώσεις, ὥστε νὰ
φθάσουμε κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπιφάνεια γρα-
φῆς καὶ νὰ διακρίνουμε τὸ κατώτατο ἐπίπεδο λ.χ.
τοῦ παλίμψηστου, τὰ πρώτα χαράγματα ποὺ ξύ-
στηκαν γιὰ νὰ γραφτοῦν ἄλλα καὶ ἄλλα...

Μὲ αὐτὰ ποὺ λέγονται, ἐντοπιζοῦμε τίς δυσκο-
λίες, γιὰ νὰ τονίσουμε τὸ χρέος μᾶς σύγχρονης
Λειτουργικῆς Ποιμαντικῆς, ποὺ ὀφείλει νὰ ἀνα-
ζητήσει καὶ νὰ διασώσει τὸ ἀπολωλὸς, τὸ χαμένο
νόημα αὐτῶν τῶν κινήσεων, τῶν σημείων, τῶν
συμβόλων, τῶν λόγων.

Ἐπιθέτω ὅτι ὁ π. Γ. Μεταλληνὸς στὴν εἰσή-
γησή του «Θεολογικὴ προσέγγιση τῆς Λατρείας»
θὰ σὰς μίλησε γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐκτενῶς. Ἐγὼ

καθηκόντως, ὡς ποιμαντικὸς θεολόγος, ὀφείλω νὰ
τονίσω τὴ σπουδαιότητα τῆς θεολογικῆς κατανοή-
σεως τῆς λατρείας. Οἱ δομὲς τῆς λατρείας, ὡς
γνωστὸν, εἶναι κατ' ἐξοχὴν δομὲς ποιμαντικῆς, μὲ
τὴν ἐννοια ὅτι ὄχι μόνο πλαισιώνουν ποιμαντικῆς
δραστηριότητες, ἀλλὰ εἶναι καὶ οἱ ἴδιες ποιμαί-
νουσες. Χρειάζεται λοιπὸν οἱ ἐκπρόσωποι, ἐσεῖς
δηλαδὴ, τῆς μαχομένης Ποιμαντικῆς νὰ ἔχετε ἕνα
«μνημόνιο» χρησίμων λατρευτικῶν στοιχείων γιὰ
τὴν κατανόηση τῆς ἐπιτελουμένης πράξεως καὶ
τὴν ἐξαγωγή τῶν ἀναγκαιῶν ποιμαντικῶν συνε-
πειῶν γιὰ νὰ τὰ ἐνεργοποιήσετε στὴν ποιμαντικὴ
σας πράξη.

Τί ὅμως νὰ «πρωτομνημονεύσουμε» καὶ τί ν'
ἀφήσουμε δεύτερο ἢ τρίτο; Κανονικὰ θὰ ἔπρεπε
νὰ ὑπομνηματίσουμε ὅλο τὸ Ἱερατικὸ καὶ ὅλο τὸ
μικρὸ Εὐχολόγιο ἢ Ἁγιασματᾶριο καὶ νὰ ὑπει-
σέλθουμε σὲ λεπτομέρειες καὶ ἀπορίες ποὺ ἐγεί-
ρονται κατὰ τὴν πράξη. Ὁ χρόνος δὲν ἐπαρκεῖ
γιὰ κάτι τέτοιο. Ἄλλωστε πολλὰ χρήσιμα βρίσκε-
τε στὰ βιβλία τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἰωάννου Φουν-
τούλη καὶ ἰδιαίτερα στὶς Ἐπαντήσεις σὲ *λειτουργι-
κῆς, κανονικῆς καὶ ἄλλης ἀπορίας* καθὼς καὶ σὲ
ἄλλα λειτουργικῶν περιεχομένου βιβλία ἄλλων
συγγραφέων.

Ἐκεῖνο ποὺ ἐγὼ ἐπιθυμῶ νὰ κρατήσετε ἀπὸ
τὴ σημερινὴ εἰσήγησι εἶναι ὅτι ὀφείλουμε νὰ
γνωρίζουμε τὸ λόγο ἢ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁ-
ποίους ἔχουν καθιερωθεῖ ὀρισμένες ἱεροπραξίες
ὥστε ἢ πράξι μας νὰ εἶναι ἐλλόγιμη, νὰ ἔχει δη-
λαδὴ λόγο ὑπάρξεως ποὺ νὰ μποροῦμε νὰ τὸν δί-
νουμε παντὶ τῷ αἰτοῦντι καὶ νὰ τὸν ἐνσαρκώνου-
με στὴν πράξη, καθότι οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι λόγος
ἐμπρακτος. Οἱ πράξεις αὐτὲς εἶναι ἐλλόγιμες δὲν
εἶναι ἀ-νόητες καὶ ἀκριβῶς τὸ νόημα αὐτὸ πρέπει
καὶ νὰ τὸ βροῦμε καὶ νὰ τὸ παρουσιάσουμε καὶ
νὰ τὸ ἀξιοποιήσουμε ποιμαντικὰ². Αὐτὸ πρέπει
νὰ γίνῃ ὄχι μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ Θεία Λει-
τουργία μὲ τὸ κατ' ἐξοχὴν μυστήριον τῆς Θείας
Εὐχαριστίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα μυστήρια
καὶ τίς ἁγιαστικῆς πράξεις, ἀν θέλομε νὰ συμμε-
τέχει ὁ λαὸς καθὼς πρέπει καὶ νὰ αἰσθάνεται καὶ
νὰ συνειδητοποιεῖ μέσῳ αὐτῶν τὸ Μυστήριον τῆς
Ἐκκλησίας. Στὴ συνέχεια θὰ ἀναφέρω ἐλάχιστα
μόνο παραδείγματα ποὺ ἐσεῖς μπορεῖτε νὰ τὰ ἐ-
πεκτείνετε καὶ νὰ τὰ πολλαπλασιάσετε.

Μερικὰ παραδείγματα

Πόσα πράγματα, ἀλήθεια, δὲν εἶναι ἀσαφῆ
γιὰ τὸν πολὺ κόσμον στὰ τελοῦμενα κατὰ τὸ μυ-

στήριο του Ἁγίου Βαπτίσματος: ἡ σημασία τοῦ ἀναδόχου, τῶν ἐξορκισμῶν, τῶν καταδύσεων κ.ο.κ. Ὁ ἄνθρωπος ὁ σημερινὸς ἔχει ἀπωλέσει τὴν ἐπαφή του μὲ τὴ φύση καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἑναρμονίσει ὅλα ὅσα ἀναφέρονται στὴν τελετὴ μὲ τὶς τρέχουσες ἀντιλήψεις.

Ἐχοντας χάσει τὴν ἐπαφή του μὲ τὶς προηγούμενες γενεές καὶ ἀγνοώντας καὶ στὶς γενικὲς γραμμὲς καὶ στὶς λεπτομέρειες τὴν ἱερὰ ἱστορία, δὲν μπορεῖ νὰ κατανοήσει καὶ τὴ θέση ὄλων αὐτῶν τῶν ζευγαριῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀκολουθία τῶν ἀρραβῶνων καὶ τοῦ στεφανώματος. Ἀμφισβητώντας τὴν ἀξία τῆς σωφροσύνης καὶ εὐρισκόμενος σὲ ἀδυναμία νὰ συλλάβει τὸ βαθύτερο νόημά της δὲν μπορεῖ νὰ τὴν συνδυάσει μὲ τὴν εὐφροσύνη μέσα στὸ γάμο.

Διαμαρτύρεται γιὰ τὸν πόνο καὶ τὴν ἀρρώστια καὶ «θεοδικεῖ» ἀνίκανος νὰ δεχθεῖ τὶς ἰσοροπίες ποὺ τοῦ παρουσιάζει τὸ μυστήριό τῆς ὑγείας καὶ τῆς ἀρρώστιας, τὸ Ἅγιο Εὐχέλαιο δηλαδή. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἀπορρίπτοντας τὴν ἔννοια τῆς ἀμαρτίας ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσει τὴ σύνδεσή της μὲ τὸν πόνο καὶ νὰ ζητήσει συγγνώμη ἐξομολογούμενος καὶ μετανοῶν μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς θεραπείας.

Ἀπωθώντας συνεχῶς τὴ σκέψη καὶ τὴ μελέτη τοῦ θανάτου ἀπὸ τὴ ζωὴ του στέκει ἀμήχανος μπροστὰ στὸν ἀποχωρισμὸ καὶ τοῦ εἶναι δυσβάσταχτη ἢ ἐκδημία καὶ παράλογη ἢ ἀκολουθία τῶν κεκοιμημένων, ἀφοῦ ἔχει ἀπωλέσει τὴν ἐλπίδα τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς καὶ ζεῖ μὲ τὸ αἶσθημα ὅτι ὅλα τελειώνουν μὲ τὸν θάνατο, «...αὐριον γὰρ ἀποθνήσκωμεν».

Σὲ μία ἐποχὴ ὅπου ὁ ἄνθρωπος, παρόλο ὅτι γνωρίζει τὴν ἀδυναμία του, τὴν ἀνημποριά του νὰ τὰ καταφέρει ὅλα, ὑποστηρίζει καὶ ἐπιμένει ἐν τούτοις ὅτι μπορεῖ, πῶς νὰ δεχθεῖ ὅτι ἄλλοι συνάνθρωποί του, ὅπως ἐσεῖς, προσέρχεσθε νὰ χειροτονηθεῖτε μὲ βαθεῖα αὐτὴ τὴν πεποιθήση τῆς ἀδυναμίας, ἰκετεύοντας τὸν Χριστὸ νὰ σᾶς ἀξιώσει στὴν ἀποστολή σας, στέλνοντάς σας, τὴ θεία Χάρη ἢ ὁποῖα θεραπεύει τὰ ἀσθενῆ καὶ ἀναπληρώνει αὐτὰ ποὺ λείπουν;

Ἡ αὐτονομία καὶ ἡ αὐτοδυναμία ποὺ διακατέχει τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο τὸν ἐμποδίζουν νὰ καταλάβει αὐτὰ τὰ «παράξενα» καὶ νὰ συμμετέχει στὸ «ἄξιος» καὶ νὰ κατανοεῖ ὅτι ἄλλοι ἔχουν ἐν τούτοις πλήρη συναίσθηση, παρόλο ὅτι κάνουν ὅ,τι μποροῦν, τῆς ἀσθενείας τους καὶ τῶν ἐλλείψεών τους.

Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ διατρέξουμε ἐν συντομίᾳ ὅλες τὶς ἄλλες ἀκολουθίες, ὅπως τοῦ ἀγιασμοῦ, τῆς παρακλήσεως, τῶν εὐχῶν ἐπὶ γεννήσει παιδίου, τὶς εὐχὲς εἰς διαφόρους περιστάσεις καὶ τὶς ἄλλες περιστατικὲς ἀκολουθίες ποὺ φέρνουν τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο καὶ τὰ διάφορα γεγονότα τῆς καθημερινῆς τοῦ ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν κύκλων καὶ ὄλων τῶν φάσεων τῆς ζωῆς του, σὲ ἐπαφή μὲ τὴν Ἐκκλησία.

Δὲν χρειάζεται ἀσφαλῶς νὰ ἐπισημαίνουμε ἐκεῖνα μόνο τὰ σημεῖα τῆς σύγχρονης ζωῆς ποὺ δὲν «κολλᾶνε» ἐκ πρώτης ὄψεως μὲ ὅλα ὅσα καταγράφονται στὰ εὐχολογία μας. Ἀπαιτεῖται νὰ σκύψουμε καὶ νὰ ἰχνηλατήσουμε τὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγήσουν νὰ βροῦμε πάλι τὸ χαμένο δρόμο καὶ τὶς γκρεμισμένες γέφυρες πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Εἶναι κάποιες φορὲς ποὺ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι στήνουμε ὁδοφράγματα καὶ ἐμποδίζουμε τὴν κυκλοφορία. Παρόλα αὐτὰ καὶ ὅσο ἀκόμη εἶναι στημένα τὰ ὁδοφράγματα ὀφείλουμε νὰ βρισκόμε με παρακαμπτήριες γιὰ νὰ περνᾶει ἐκατέρωθεν ὅλος αὐτὸς ὁ ἀποκεκομμένος πλοῦτος ποὺ δὲν φθάνει στὸν προορισμὸ του καὶ ἔτσι νὰ μὴν ἐμποδίζεται ἢ ἐλεύθερη διακίνηση ἀνθρώπων καὶ ἀγαθῶν πρὸς τὸ δρόμο τῆς συγκροτήσεως τῆς Μιᾶς Ποίμνης ὑπὸ τὸν Ἐνα Ποιμένα, στόχο ἄλλωστε τῆς ποιμαντικῆς διαστάσεως καὶ τοῦ ἁγιαστικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας.

1. Ἀναφέρομαι στὰ πρόσωπα τῶν αἰδεσιμολογιωτάτου πρωτοπρεσβυτέρου π. Κωνσταντίνου Ἀνδρουλάκη, διὰ τὸ πρῶτον ἔτος λειτουργίας (1995-96), τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Μαραθῶνος κ. Μελίτωνος διὰ τὸ δεύτερον ἔτος (1996-97) καὶ τοῦ πανοσιολογιωτάτου ἀρχιεπισκόπου κ. Θεοδωρήτου Πολυζωγοπούλου ὡς συντονιστοῦ δι' ἀμφοτέρω τὰ ἔτη.

2. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. στὸ βιβλίο μου, *Μνήμη καὶ λήθη στὴ Θεία Λειτουργία*, Ἀθήνα, ἔκδ. «Λύχνος», 1989, σ. 23-24, 114, 117 καὶ τὸ ἄρθρο μου «Ποιμαντικὴ τῆς μνήμης καὶ τῆς λήθης» στὴν *Ποιμαντικὴ πολλαπλῶν διαδρομῶν*, Ἀθήνα 1995, σ. 118-124.

3. Σκίτσο τοῦ Ἡλία Μακρῆ στὴν «Καθημερινή» τῆς 8.12.1996.

**ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΟΣ
(Τοῦ Π. Β. Πάσχου)**

- 1. ΕΡΩΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ**
 - 2. Η ΔΡΟΣΟΣ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ**
 - 3. Ο ΓΛΥΚΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΙΓΕΛΩΝ**
- μὲ κείμενα-κηρύγματα ὀρθοδόξου πνευματικότητος.*